

Bukalemun Erkek: Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Ataerkil Yapılar ve Modern Edebiyat

Ayşe SARAÇGİL, (Çev. S. Aktaş), İletişim Yayınları, 2005, 445 sayfa, İstanbul.

Bukalemun Erkek, Ayşe Saraçgil tarafından 2001 yılında İtalyanca yazılmış, ama Türkçe metin İtalyanca orijinalinin aynısı değil. Türkçe yayıma hazırlarken yazar, bazı yerleri yeniden yazmış, yeni parçalar eklemiş, bazılarını da silmiş. Bu haliyle metin Müslüman Türk toplumunun 19. asrın ilk yarısından itibaren ilgilendirmeye başlayan modernleşme sürecinin, hâkimiyet ilişkileri üzerinde oluşan derin etkilerini, iktidarın en mahrem düşünce yapılarının öncelikli ifadeleri, erkek kültürü ve ataerkil yapılar üzerinde meydana gelen değişimleri açıklamayı değil anlamayı ve yorumlamayı hedefliyor. Yazarın metninden ilk çıkarımlarımıza göre ataerkillik, gerek bilimsel dilde gerekse günlük dilde 'uluorta' kullanıldığı için anlam kaybına uğramış bir kavram olduğu için kimi zaman fazla geniş kullanılıyor, kimi zaman fazla dar, kimi zaman ise -"maçoluk" eşliğinde- küçümseyici, aşağılayıcı bir ifade olarak kullanılıyor, kimi zaman da 'teknik' bir terim olarak uzmanlık jargonuna sıkışıyor. Ancak Saraçgil, ataerkillik kavramına açıklık ve genişlik kazandırıyor. Ataerkilliği, aile yapısı modeli olmanın ötesinde; toplumların dünyayı algılama biçimlerini, toplumsal deneyimin birikimini ve iktidar mekanizmalarını belirleyen yapıların bütününe ifade eden kilit bir

kavram olarak ele alıyor. Bu çözümlemeyi, Osmanlı İmparatorluğu'ndan modern Türkiye'ye uzanan modernleşme sürecine bakarak yapıyor yazar. "Resmen" ve yukarıdan aşağıya bir yöntemle başlatılan kurumsal modernleşme sürecinin ataerkil yapılarla girdiği etkileşim, bu süreci kavramanın temel önemde bir boyutu. Zira geleneksel ile modernin, birey ile cemaatin, çocuğa ve kadına ayrılmış 'iç' ile toplumsal hayatın cereyan ettiği 'dış' arasındaki zaman zaman çatışmaya yol açan gerilimin odağında, ataerkil yapılarla modernizm arasındaki 'pazarlıklı' ilişki var. Saraçgil, tüm bu yapıların, çatışmaların, değişimlerin ve değişmeyenlerin edebiyattaki yansımalarını, yüz elli yıllık değişim sürecinin sınır ve sonuçlarını inceliyor. Özellikle de ataerkillik kavramını, Osmanlı devletinden modern Türkiye'ye uzanan süreçte edebi metinleri üzerinden analiz ederken modern toplumların inşasında erkeklik kavramının bir kurgu halinde alttan alta oluşturulmasının ve yeniden üretiminin kaçınılmazlığına işaret ediyor. Kitap tarihsel olarak Osmanlı ve İslâm'da ataerkil yapıları, dişillik kurgularını, iktidar mekanizmalarını ve erkeksi geleneği, toplumsal cinsiyetin oluşumunu analiz ederken erkek ve kadın bedeni üzerinden kurgulanmış edebi metinleri analiz ederken ataerkilliğin kurgulanışına dair ipuçları sunuyor. Saraçgil'in sunumunda dikkat çeken bir diğer nokta ise iddialarını ve analizlerini gündelik hayat gerçekliği etrafında oluşturması. Özellikle 1860 ile 1980 arasında yayımlanmış roman ve öykülerde ortaya çıkan gündelik hayatın odağında yer alan aile yapılarını, sosyolojik ve düşünsel farklılaşmaları ve hiyerarşileri, kadın-erkek ilişkilerinin döngüselliklerini ele alıyor.

Kitap yukarıda belirtilen konuları bir giriş ve yedi bölümde ele alıyor. Birinci bölümde Osmanlı İmparatorluğu ve İslâm'da ataerkil yapılar ele alınıyor. Bu bölümde Osmanlı İmparatorluğunun kültürel temellerini oluşturan birey ve cemaat (ümme) kavramları, toplumsal cinsiyetin oluşumu ve ritüeller, vücut ve cinsellik, toplumsal cinsiyetin oluşumu ve bu oluşum etrafında beliren yaşam dönemleri, aile, kölelik kurumları ve bunlar etrafında oluşan yaşam alanlarının derinlemesine analizi amaçlanıyor. Osmanlı İmparatorluğunu modernleşmesine ayrılan ikinci bölümde kurumsal reformlar, kültürel değişimler, geleneksel ataerkilliğin bunalımı ve modern edebiyat, ataerkil yapıların buhranı ve

ihtiraslı kadınlar, yeni erkek ve kadın kimliklerinin karakteristik özellikleri, İslam'ın revizyonu ile modernlik denklemleri üzerinde duruluyor. Bence kitabın en dikkat çekici bölümü ise düşüncenin laikleşmesi başlığını taşıyan üçüncü bölüm. Özellikle düşüncenin laikleşmesi başlığı altında yirminci asırda edebiyatın konumunun analiz edildiği başlık oldukça dikkat çekici. Bu bölümde bir diğer dikkat çekici başlık ise askeri yapının egemenliği ile laikleşme arasındaki ilişkilerin çözümlenmesi. Dördüncü bölüm ise savaş ve milletin inşa edilmesi, medeni kanun, aile, ataerkil yapılar ve kemalizm arasındaki ilişkilerin ve kavramların yer aldığı Kemalist milliyetçilik anlayışına ayrılmış. Beşinci bölüm daha somut düzlemde ataerkil yapılardaki değişimlerin Kemalist dönem edebiyatına yansımalarını ele almış. Altıncı bölümde ise 1940 ile 1980 yılları arası kemalizm ertesi Türk toplumunda iktidar organizasyonu ve erkek kültürü incelenmiş. Son bölüm ise belki de kitabın ağır teorik konulardan sonra ulaştığı en somut neticeleri özetlemiş gibi. Zira bu bölümde 1980'lerdeki Türk toplumunda kimlik modelleri başlığı altında çarpık kentleşme içinde bireyciliğin muğlak gelişimi, arabesk kültür, eşcinsellik, feminizm ve tüm bunlara karşı dini çözüm olarak İslam'ın imkanı sorgulanmış.¹

Yazara göre 1839 yılında başlayan Batılılaşma süreci içerisinde doğan modern Türk edebiyatı, şimdiye dek, başlıca üç grupta pek çok açıdan incelenmiştir: (I) Edebi-estetik çalışmalar, (II) aşırı olarak nitelenen bir Batılılaşmanın yaratabileceği toplumsal tehlikelerin irdeleyen çalışmalar, (III) son yıllarda hızlanan ve çeşitlenen, kadın özgürlüğü sorunu üzerine yoğunlaşmış çalışmalar. Ancak özellikle Batılılaşma sürecinin neden olduğu veya empoze ettiği değişimlere uyum sağlamak üzere Müslüman-Türk ataerkilliğinin giriştiği çabalar ise, şimdiye dek yapılan çözümlerinin dışında kaldı. Buna göre Saraçgil'in çalışması ülkemizde erkek egemenliğinin iç mekanizmalarında oluşan dönüşümlerin zaman, şekil ve içeriği yanında psikolojik ve sosyal sonuçları ile

1 Kitabın son bölümünün daha iyi anlaşılması için kanaatimce şu çalışmanın da mutlaka okunması gerekiyor. Ahmet Sait Akçay, *Bellekteki Huriler İslamcı Popülist Kültüre Eleştirel Bir Bakış*, Okur Kitaplığı, İstanbul 2012.

ilgili pek çok soruya kısmî de olsa cevap arama amacı ile ortak edebi muhayyilemizin derinlemesine deşilmesinin ilk ürünüdür. (s.10) Söz konusu ürünün kavramsallaştırmasıyla ne ataerkillik ne de ataerkil silsile sadece ailevi organizasyon modelleridir. Ataerkil sistemin özellikleriyle etkili olmayı başardığı toplumsal gerçekliklerde evrenin algılanma biçimi bile ev içi yapılanmaları yansıtmakta ve bu yapılanmaların tipik hiyerarşi ve bölünmelerin yankısına dönüşmektedir. Aynı şekilde tüm bir halkın ve onu oluşturan bireylerin psikolojisi de özgün ataerkil yapılar tarafından belirlenmektedir. (s.13) Nitekim kadın ve erkek kurgularının netameli belirsizliklerinde ortaya çıkan babalık kavramının irdelenme biçimi politik idarenin irdelenme biçiminden farklı düşünülmemesi bu durumun bir uzantısı olarak düşünülebilir. Ancak bu uzantının yeteri kadar anlaşılmasının önündeki en büyük engellerden biri de Osmanlı dönemindeki ataerkil yapıları anlarken Ortadoğu tarihi üzerine yapılan araştırmalardaki oryantalistik stereotiplerdir. (s.23) Zira Müslüman dünyasındaki kadın-erkek ilişkilerini konu edinen çalışmalarda da aynı tür oryantalistik ve hatta şartlandırmalar etkisini sürdürmektedir.² Bu çalışmalar Saraçgil'e göre genellikle iki gruba ayrılmaktadır; birinci grupta yer alanlar, kadınların konumu üzerine irdelemeleri, tarih metodolojilerini ve hatta zaman bilincini tamamen bir kenara bırakıp, sadece dinî söyleme bağlı kalarak, Kuran, hadis ve Müslüman dünyasının önde gelen kadınların biyografilerinin kullanıldığı bir çeşit tefsir edebiyatına dönüşüyorlar. Politik ve analitik amaçların birbirine karıştırıldığı bu edebiyat ürünleri arasında gerek İslam'ın kadının özgürleşmesi hedefi ile bağdaşmasını gerekse tam tersini savunan ça-

- 2 Ayrıca bkz. Kandiyoti, Deniz: "Kadın, İslam ve Devlet: Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım", *Toplum ve Bilim*, No. 53, (Bahar 1991), s. 21-39. Nicole Van Os, "Osmanlı Müslümanlarında Feminizm", Mehmet Ö. Alkan, Ed. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, c. I. s. 335-347. Fatmağül Berktaş, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Feminizm", Mehmet Ö. Alkan (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, c. I, s. 348-361. Reina Lewis, *Rethinking Orientalism: Women, Travel and the Ottoman Harem*, London 2004; Türkçesi, *Oryantalizmi Yeniden Düşünmek: Kadınlar, Seyahat ve OsmanlıHaremi*, terc. Beyhan Uygun-Temiz, Şeyda Başlı, Kapı Yayınları, İstanbul 2004.

lışmalara rastlamak mümkün. İkinci grupta yer alan çalışmalar ise sosyal bilimlerin kendine özgü metodolojilerini kullanarak gerçekleştirilmiş olmakla birlikte modernleşme paradigması ile sınırlı kaldıklarını konu edindikleri ortamı ancak batılılaşma ile ilgili gördükleri değişiklikler açısından irdeliyor, kadının ulaştıkları ‘modernliği’ de bu metre ile ölçmeye çalışıyorlar. (s. 24) Saraçgil’e göre bu oryantalist bakış açısının süregelen etkileri ve son yıllardaki çalışmaların İslam dünyası kadınlarının konumu üzerine yoğunlaşmış olması, çeşitli Müslüman toplumlarında cinsler arasındaki iktidar ilişkilerinin örgütleniş biçimleri ile ilgili sorunların tamamen ihmal edilmesine ve çok genel bir biçimde geçiştirilmesine yol açtı. Kuran’ın içerdiği gereklerin, peygamberin hadis ve sünnetlerinden oluşan gelenekler bütünü ve özgün dinî ritüellerle birleşiminden kaynaklanan cinsler arası hiyerarşi ve ilişkiler sistemi, hemen hemen tek bir inceleme kategorisine dönüştürüldü. Böylece İslam dini ataerkil sistemle eşanlamlı gibi algılanmaya, hatta “Müslüman ataerkilliği” gibi genel ifade biçimleri türetilmeye kadar varıldı. (s.24)³ Hâlbuki yalnız İslam dünyası genelinde değil her ülkenin özelinde dinî ve kültürel uygulamalar açısından çok büyük çeşitlilikler gözlemliyoruz. Aynı şekilde erkek hâkimiyetinin uygulanma ve kendini ifade etme biçimleri de farklı kültürel, etnik, tarihî ve toplumsal gerçeklikler de dikkate değer çeşitlilikler gösteriyor. (s. 25)

Yazar ataerkillik imgesinin Osmanlı devletindeki yansımalarını incelerken Osmanlı’nın kültürel temellerini derinlemesine inceliyor. Özellikle Osmanlı’da Anadolu ve Balkanların Türkleştirilmesi ve İslamlaştırılması sürecinde pek eğitilmiş olmayan, heteredoks oldukları kadar coşkulu bir inancı da temsil eden ve doğaüstü güçlere sahip olduğu kabul edilen Babalar yazar için büyük bir önem taşımaktadır. Bu bağlamda

3 Ayrıca bkz. Çakır, Serpil: *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınları, İstanbul 1996; Demirdilek, Aynur: *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikâyesi*, İmge Kitabevi, Ankara 1993. Güzel, Şehmus: “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Toplumsal Değişim ve Kadın”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, c. III, s. 858–874. Kurtoğlu, Ayşenur: “Tanzimat Dönemi İlk Kadın Yayınında Dinin Yer Alış Biçimleri”, Yıldız Ramazanoğlu Ed. *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kadının Tarihi Dönüşümü*, Pınar Yayınları, İstanbul 2000, s. 21–52.

Babalara duyulan derin bağlılık, savaşçı göçebe kavimler arasında güçlü bir birlik oluşturuyor ve bu kavimlerin askerî, hiyerarşik ve otoriter geleneklerini bir inanç çerçevesinde cihad ruhu ile etkin bir biçimde birleştiriyordu. Askerî açıdan çok aktif olan bu Babalar yüksek güçte politik bir potansiyele sahipti ve nitekim Ortadoğu'da birçok devletin hatta imparatorluğun çekirdeğini oluşturuyordu. İşte bu erkek kültürü, dayandığı disiplin, birlik duygusu, hiyerarşiye tartışmasız saygı gibi tüm askerî değerlerin yanı sıra, tutku ve güdülerin kontrol edilerek maddi dünyanın arzu uyandıran nesnelere uzak durulmasını ve terbiye edilmiş nefsin arındırılmasını öngören mistik bir maneviyatla da besleniyordu. (s.29)

Yukarıda anlatılan durum yazar açısından Osmanlı imparatorluğundaki birey ve cemaat (ümme) olgularının yakından incelenmesini gerektirmektedir. Zira Müslüman cemaatin toplumsal cinsellik açısından en belirleyici özelliği kadın ve erkeğin yaşam mekânları, devirgenlikleri ve üstlendikleri roller açısından birbirlerinden net bir biçimde ayrı tutulmalarıdır. Bu açıdan değerlendirildiklerinde Müslüman toplumu iki ayrı alt evrene bölünmüştür: Askerî, dinî ve iktidar ilişkilerinin hâkim olduğu, erkeklere ait dış evren ile aile, cinsellik ve ev içi yaşamı kapsayan iç dünya. Bu bölünme, toplumsal alanı özel alandan net bir biçimde ayıran en önemli faktör olduğu gibi, Müslüman toplum içerisindeki en önemli ikilemlerden biridir ve merkezi bir önem taşımaktadır. (s. 36)

Gerek Fatma Aliye Hanım, gerekse diğer aydınlar, kadının toplum içindeki durumuna dair öne sürdükleri fikirlerde toplumsal ilerleme ve medeniyet (*terakki* ve *temeddün*) gibi kavramları sık sık kullanmışlar, diğer taraftan da, kadının özgürleşmesi meselesinin dini ve geleneksel normlara ters düşmediğini kanıtlamaya çalışmışlardır. Çünkü Tanzimat aydınları arasındaki yaygın kanaate göre modernleşmek adına din ve gelenekler feda edilmemeli, ancak bir yandan da batı medeniyetinin ulaştığı seviyeye sırt çevrilmemelidir. (Nitekim paradoksal bir nitelik taşısa da, bu algılayış biçiminin Osmanlı modernleşmesinin hemen her alanına hâkim olduğu bilinmektedir). Reform döneminin aydınları bir yandan eğitilmiş, açık fikirli eşlerle yapılacak evliliklerde daha eşitlikçi

ilişkileri savunurken, bir yandan da erkeğin temel görevinin ailenin onurunun savunulması olduğunu söyleyerek, kadınlar üzerinde geleneksel kontrolün yani ataerkil yapılanmanın güçlendirilerek muhafaza edilmesini istiyorlardı (*Bukalemun Erkek*, s.135-136.)

Modernleşme ve laikleşme sürecinin yarattığı, ataerkil yapıların yeniden düzenlenmesi ihtiyacı, erkeğin kimlik ve otoritesinin yeniden tanımlanmasını gerektiriyordu. Bireysel kimliklerin cemiyetçi yapıları ile dinin, toplumundaki ilişki, değerler ve davranışları belirleyen gücü, duyulan tüm ihtiyaca rağmen, Osmanlı devleti devam ettiği sürece “hâkim baba”nın (*patriarch*) yetkili ve sorumlu burjuvaya dönüşmesine izin vermişlerdi. En birinci ilişkileri yöneten iktidar mekanizmalarının ve toplumsal cinsiyet kodlarının direnme kapasiteleri öylesine büyük olmuştu ki erkekliğin başarılı bir model örneği yaratma çabaları, toplumunun benliğini yitirme kaygıları ile çarpıştı. Nitekim değişim yanlılarının gözünde bile, toplum üzerinde otoritesini kabul ettirmeye muktedir modern erkek modelinin karşıtı, ‘aşırı’ Batılaşmış kişilikte özetlenmiştir. Toplumun değişme süreci içerisinde Osmanlı büyük imgeleme, görünümü ve davranışlarıyla, sosyal dokuyu mahvetme tehdidi temsil görevini bu kişiliğe vermişti.

Öte yandan, modernleşme süreci, doğası gereği erkekliğin asli ve elle tutulur değer haline gelmesini empoze etmiş, getirdiği vatan ve vatandaşlık kavramları ile toplumun, tümünün temsilini savunmasını ve güçlendirilmesini devredeceği tek cinsli bir topluluğun oluşturulması gerekliliğini ortaya çıkararak düşmanların karşısına dikilebilecek bir erkeklik modeline ihtiyaç yaratmıştı. Ancak bu erkeklik modelinin karşı koyması gereken düşmanın, Osmanlı-Türk toplumunda, aynı zamanda ulaşılmak istenen uygarlığı temsil eden müttefik olması, benliklerinin yeniden inşa edilmesi sorunu iyice karmaşık hale getirmiş ve geleneksel ataerkil yapıların direnme gücü artmıştı. Yeniden tanımlanmasında, erkekliğe, Türk toplumuna yabancı değerlere karşı koruyuculuk anlamı da yüklenmiş ve sonuçta geleneksel toplumsal cinsiyet ilişkileri muhafaza edilmişti. Böylece sadece kadın ve erkek arasındaki uyumsuz farklılıklar değil, aynı zamanda iki cinsin ve ‘iç’ ve ‘dış’ alanların

ayrılığı, aralarındaki iletişimin imkânsızlığı ve cinsel benliklerin sosyal oluşumunda gözlenen geleneksel özellikler devamlılıklarını sürdürmüştü. (s. 410-411)

Sonuç olarak kitap yakın dönem Osmanlı-Cumhuriyet modernleşmemizin kangren olmuş sancılarını başarılı bir içerik ve üslupla sunuyor. Kitabın bence asıl önemi ise, ilahiyat araştırmaları için vazgeçilmez bir kaynak olması. Zira Saraçgilin bu çalışması ilahiyat araştırmalarında hem Tefsir ve Hadis ilimleri açısından hem de Fıkıh ve Din Sosyoloji disiplinleri açısından önemli bir veri olarak görülebilir. Çünkü ilahiyat çalışmalarında tarihsel sorunlar kadar güncel sorunlar da sıklıkla araştırılmakta ve tartışılmaktadır. Bu tartışmaları metinsel ve kitâbi düzlemde ele aldığımız kadar tarihsel ve kültürel boyutlarda da ele almazsak ciddi sorunlarla karşılaşabiliriz ve hatta karşılaşırız da.

Dr. Mehmet Ulukütük

İnönü Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü